

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ, КАТЕДРА „АРХЕОЛОГИЯ“

***Studia protobulgarica
et mediaevalia europensia***

**В чест на професор Веселин
Бешевлиев**

ЦЕНТЪР ЗА ИЗСЛЕДВАНИЯ НА БЪЛГАРИТЕ
ТАНГРА ТанНакРа ИК
София • 2003

КЪСНОАНТИЧНИ ПРЪСТЕНИ С ГРЪЦКИ И ЛАТИНСКИ НАДПИСИ ОТ ТРАКИЯ И ДАКИЯ

Боян Думанов

Късноантичните пръстени са сред най-забележителните произведения на древното ювелирство. Изработени от злато, сребро, бронз или желязо, този вид накити се срещат доста често сред различни представители на провинциалното население. Пръстените са носители на разнообразна информация за ювелирните техники и форми, тенденции в развитието на орнамента, в повечето случаи общ за всички видове украшения, ритуални практики и религиозни вярвания. Тема на настоящото изложение са пръстените с надписи от IV–VI в., открити на териториите на диоцезите Тракия и Дакия. Подбраните двадесет пръстена не изчерпват паметниците, а по-скоро са представители на типовете надписи, които се срещат върху тях. Освен по този признак, пръстените с надписи може да бъдат разгледани и според своята форма, начин на изработка или материал – аспекти от голяма важност за датировката на паметниците. От не по-малко значение са и обстоятелствата около откриването на изложените пръстени и комплексите към които принадлежат. Най-многобройна е групата на единичните находки, открити при разкопките на селищни комплекси – десет броя. Четири пръстена са с неизвестно място на намиране, три са от гробове, а два – част от съкровища.

Чисто ювелирните особености на този вид пръстени, като форма на халката и плочката, определят близостта им до предходния период, както и появилите се през IV–VI в. иновации. Предложената типология се основава отчасти на тази им страна и отчасти на тяхната главна особеност – самите надписи. Така според типа на надписа и характерните особености на накитите се оформят няколко групи. Най-голяма е групата на пръстените с лични монограми, гравирани върху четириъгълни, кръгли или елипсовидни плочки (11 бр.). Болшинството от тях са от VI в. И разчитането на някои от монограмите е проблематично. Към тази група, но самостоятелно стоят пръстените с Христов монограм, които въпреки своя характер също имат място в подобно изследване. Втора група пръстени са тези с религиозни инвокации върху плочките (3 бр.). Към тях са и тези, които също имат инвокации, но от политически характер (2 бр.). Трета група са пръстени с изцяло изписани лични имена (2

бр.). Като последна група са представени тези с надпис 'Ομοῖα в съчетание с т. нар. *iunctio dextrarum* (1 бр.).

Като начин на украса, свързан със самата функция на накитите, надписите върху пръстени са широко разпространени през римската императорска епоха. Надписите, гравирани върху метал или гема, често съдържат имената на собствениците. Други са от вотивен характер, чийто текст изразява молба за спасение или вотиви на възхвала за щастие и благополучие. Обикновено се свързват с религиозните вярвания и обичаи на населението (Ruseva-Slokoska, 1991:72). През късната античност тази практика се запазва, като се съобразява с някои от новите явления. Ранните църковни отци, препоръчвайки на християните да се въздържат от носенето на накити, допускат пръстени, върху които са представени котви, кръстове, риби и др. Така наред с новопоявилите се символи в употреба остават и някои от старите религиозни формули в надписите, вече с християнска насоченост и смисъл.

Доста стара е традицията римската държавна власт, особено императорите, да отбелязва забележителни събития или годишнини от тях върху произведения на ювелирството и торевтиката. През късната античност се запазва практиката такива предмети да бъдат връчвани на заслужили лица в знак на тяхната лоялност. Така например торкви и армили са давани като награда и по времето на император Юстиниан (Прокопий Кесарийски, В. Г. III, 1, 1996, 212). Сред подобни украшения свое място имат и пръстените.

Лични имена под формата на монограм са срещано през римската епоха явление. Върху пръстени обаче те се появяват през V–VI в. Болшинството от откритите в Тракия и Дакия екземпляри са изписани с гръцки букви. Едно изключение е златен пръстен от съкровището от Нигрианис-Кандидиана. Върху четириъгълната му плочка с латински букви се чете монограмът на Bonos (№ 1) (Димова, 1973:20). Буквите N и S са нанесени в негатив, което показва, че пръстенът е могъл да служи като личен печат. Това име ни е известно още от надгробен надпис от Одесос (VI в.) на Βῶνος, син на презвитера Πέτρος. Надписът е на гръцки език (Besevliev, 1964: 77, № 109). Към същата група пръстени с монограм върху правоъгълна плочка принадлежат още два екземпляра – от Садовско и Големаново кале, съответно сребърен и бронзов (№2, 3) (Uenze, 1992: 526, SK 13, Taf. 6, 6; 477, D 99, Taf. 16, 7; 124, 11). Двата екземпляра са от тип, характерен на VI в. Върху сребърния с гръцки букви е гравирен монограм, чието четене тук предлагаме като името Γαίελον в Gen. Във формата Γένολον това име е познато от надгробния надпис на същия от Запара (V–VI в.), който приживе е бил изтъкнат военнослужещ от Илирик (Besevliev, 1964: 171, № 240). Върху другия екземпляр също с гръцки букви е гравирано мъжко име в Gen., но въпреки че отделните букви се разчитат ясно, свързването им до този момент в име е неуспешно (Uenze, 1992: 171, бел. № 215a).

Бронзов пръстен с монограм върху кръгла плочка произхожда от Нове (№4)(Gacuta, 1987: 163, № 340).

Тук предлагаме четене на името Νέστωρ или Νέστωρος в Gen.

С неизвестно място на откриване е един друг пръстен с монограм с латински буква върху кръгла плочка. Той е сребърен и върху него четем името Zeno (№ 5) (Овчаров, Ваклинова, 1978: 50, 102), като в случая, както с другия латински монограм, името не е в Gen.

Сред представените пръстени като различен тип на монограма стои т. нар. Варварин пръстен, единична находка от Айтоските бани. Той е сребърен и върху кръглата му плочка в кръстовиден монограм с гръцки букви е представено името Βαρβάρα (№ 6) (Иванов, 1911:11). Формата на буквите и пръстена го отнасят към V–VI в. (Gardthausen, 1913: T. 2).

Най-многобройна е групата на пръстените с монограм върху кръгла плочка. В представените случаи те са едноделни, като пръстенът е изкован от плътна златна или сребърна пластина. На халката е придадено обло или полусферично сечение, а на плочката тя е разширена до формата на елипса. Този тип пръстени не е нов, но през късната античност става доста популярен, особено за VI в. Сред най-известните екземпляри е сребърният Александров пръстен, открит в Нове (№ 7) (Иванов, 1911:11, № 7). Върху сребърна плочка е гравирано в Gen. името 'Αλέξανδρος – едно от най-често срещаните през епохата лични имена. В експозицията на НАМ се съхранява друг пръстен от този тип, но от злато, с неизвестно място на откриване (№ 8) (Овчаров, Ваклинова, 1978: 105). Освен монограма, върху плочката има и три кръста. Четем името Μάρσ. С три кръста е украсен и друг пръстен с неизвестен произход (№9) (Овчаров, Ваклинова, 1978: 105). Четенето на монограма е неясно, но хипотетично може да се разчете като името 'Ηρώς в Gen., известно ни още няколко надписа (Батаклиев, 1934: 466). С неясно четене ще останат монограмите на един златен пръстен от експозицията на НАМ с неизвестен произход (№ 10) (Овчаров, Ваклинова, 1978: 105) и златният пръстен от съкровището от Нигрианис-Кандидиана (№ 11) (Димова, 1973: 20).

Като отделен представител на пръстените с монограми стои един екземпляр с гравирани Христов монограм върху правоъгълна профилирана плочка (№12). Халката му е с шестоъгълна форма, изработена в техника *opus interrasile*. Пръстенът е открит в гроб, датиран с монети на император Аркадий (385–408) към края на IV в. (Петровић, 1964–65: 258). От двете страни на хризмата са гравирани α и ω. Христовият монограм в комбинация с други символи е сред най-често срещаните елементи в орнаментиката на раннохристиянското изкуство. Пръстените с този символ може да се разглеждат като лични апотропеи, съобразени с характера на християнската религия. От друга страна, се проследява и една стара антична традиция.

Важен елемент от християнското влияние в ювелирството са пръстените с религиозни инвокации. Върху плочката на пръстен с неизвестно място на откриване от експозицията на НАМ е гравирано в абривиатура Κ(ύρι)ε Β(οή)θ(ει) (№ 13). Това е една от най-често срещаните инвокации. Тя се открива върху

№ 1

№ 2

№ 3

№ 4

№ 5

№ 6

№ 7

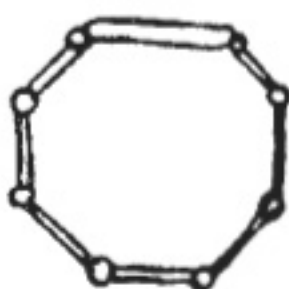
№ 8

№ 9

№ 10

№ 11

№ 12

паметници от всякакъв вид, на някои места допълнително добавена, при други, какъвто е и този случай – излязла в готов вид заедно с предмета. В много известни случаи тази формула се проявява чрез абривиатурата KE и BO. По-рядко, особено при по-големи паметници четем изцяло Κύριε Βοήθει, понякога заедно с допълнението – τὸν ἔχοντα, τῷ φορούντι, τῷ δούλῳ. Разгледаният пръстен трябва да се отнесе към първата половина на IV в. Със своята форма – масивна елипсовидна халка, богато украсени рамене и две плочки, той спада към тип V, вариант 2, според типологията на Л. Русева-Слокоска (Ruseva-Slokoska, 1991: 177, 10), болшинството от които пръстени са от средата на III в. Негов пряк аналог с инкрустации вместо златни плочки е двойният пръстен от съкровището от Николаево (Ruseva-Slokoska, 1991: 164, cat. № 213). Близък по форма и предназначение е и друг екземпляр от римската епоха – златен пръстен с двойна плочка и надпис Σεράπι, σῶξε μέ! от Кюстендилско (първата половина на III в.) (Ruseva-Slokoska, 1991: 164, cat. № 180).

Инвокацията $\text{K}^{\rho}\rho\iota\epsilon \text{Bo}\acute{\eta}\theta\epsilon\iota$, нанесена върху различни паметници, се среща през цялата късноантична епоха, както и по-късно през средновековието. Този ранен екземпляр, заедно с изтъкнатите сходства от предходния период, доказва връзката на този род християнски инвокации с такива от езическо време.

Един друг златен пръстен с инвокация за подкрепа е открит в гроб от Ремесиана. Върху кръгъл инкрустиран оникс в релеф е изрязано $\text{E}\upsilon\tau\upsilon\chi\iota/\text{π}\rho\omicron\kappa\omicron\lambda\tau\epsilon/(\tau)\omicron(\nu)\text{φο}\rho\omega\nu$ в три реда (№14) (Jovanovic, 1978: 16, k. br. 23). Подобни обръщения към съдбата също са твърде разпространени през езическия период. При раннохристиянската символика, която приема техния смисъл, те са в широка употреба. Подобни християнски пръстени с надписи върху камък са известни още от Кьолн и Британския музей, датирани също в IV в. (Henkel, 1913: № 9).

Още един пръстен с инвокация от религиозен характер е известен от Нове. Той е от характерния за VI в. тип – кръгла халка и обло сечение. На мястото на плочката халката е сплесната до сфера и върху нея между два кръста са гравирани гръцките букви $\Delta\text{O}\Gamma\text{A}\text{IK}$ (№ 15) (Овчаров, Ваклинова, 1978: 106). От дотук представените пръстени от този тип всички са с монограми. Поради невъзможността да бъде свързан с някакво лично име, предполагаме, че надписът е религиозна инвокация. Като хипотеза може да се приеме $\Delta\omicron\upsilon(\mu)\alpha(\tau)\acute{\iota}, \text{K}(\acute{\rho}\rho\iota\epsilon)!$

Като втори вариант на тази група са пръстените с политически инвокации. Сред включените тук са два екземпляра от Ремесиана, единият от които се съхранява в Британския музей. И двата са изковани от масивна пластина с широка кръгла халка и правоъгълна плочка. Върху плочката е гравирано *Fidem*, а върху халката *Constantino* (№16, 17) (Marshall, 1907: 109, 650; Вулић, 1934: 3, № 1; Jovanovic, 1978: 15, k. br. 21, 16. k. br. 22). Пръстени с името на Константин Велики се срещат по-често в западноримските провинции. Отделни екземпляри са открити по Рейн и Горнодунавските области – Zerf, Augsburg, Stromberg, Lusedorf, Qualburg, Nimwegen (Henkel, 1913: k. br. 100–105; Marshall, 1907: k. br. 649). Известни примери има и от Франция – Amiens, Toul, Contrexville (Danicourt, 1886: 88, 15) и един от Сирмиум (Jovanovic, 1978: 15).

Начинът на представянето на името на император Константин Велики е показателен за датата на тези пръстени, включително и тези от Ремесиана. Фактът, че е изпуснато *Augustus* след името на императора, говори, че пръстените са изработени преди 324 г., т.е. преди победата му срещу Лициний. След тази дата може да се отнесе един пръстен от Виминациум с надпис $\text{D}(\omicron\text{mino}) \text{N}(\text{ostro}) \text{Constantini} \text{Augusto} \text{N}(\text{ovo}) \text{A}(\text{nno}) \text{Fidem}$ (Noll, 1974: 27, № 45). Твърде вероятно е изработката на разглежданите паметници да е между 314–324 г., в който период с известни прекъсвания продължава конфликта с Лициний.

Награждаването на заслужили лица с пръстени, гривни, торкви, фибули и др. е стара практика на римската императорска власт. В своя трактат „За управлението на Империята“ Константин Порфирогенет свидетелства, че Константин Велики награждавал за заслуги представители на градските управи и местните гарнизони със златни пръстени (*De. adm. imp.*, 53, 251, Moravcsik,

Jenkins, 1949: 84). Пръстените с надпис *Constantino Fidem* от Ремесиана, както и някои от другите центрове, вероятно са получени от местни офицери и куриали за проявената лоялност по време на войната с Лициний.

Трета група са пръстените с изцяло изписани лични имена. Един железен пръстен, съставен от тънка халка с обло сечение, към която е припоена кръгла плочка, е открит при Нишевац. Върху плочката е гравирани кръст, около който в кръг е нанесено името Γεοργι(οσ) или Γεοργι(ο) в Gen. (№ 18). Най-общо пръстенът може да се отнесе към V–VI в. (Jovanovic, 1978: 15, k. br. 18). Тази схема на представяне на името продължава да се среща и по-късно.

От тази група безспорен интерес представлява т.нар. Атанасиин пръстен. Накитът е случайна находка от Белене. Изкован е от масивна пластина, чиято външна страна е с полигонална форма. Оформени са шестнадесет правоъгълни полета, във всяко от които е гравирани по една буква, запълнена с ниело. Надписът е гръцки и гласи Αθανασία παρρηγορία (№ 19) (Иванов, 1911: 11, № 9). В своята публикация Й. Иванов не дава точна дата на този пръстен, а посочените аналогии на надписа са от по-късно време. Полигоналните пръстени се отнасят към тип III, вариант 1, срещан през II–III в. по Л. Русева-Слокоска (Ruseva-Slokoska, 1991: 75). През средновековието (до XI–XII в.) тяхната употреба продължава, като сред най-известните представители на този тип е един пръстен от Британския музей, върху чиито полета са гравирани сцени от живота на Христос (Dalton, 1911: 539, fig. 320). Разглежданият пръстен би трябвало да се отнесе към късната античност заради християнската символика на надписа и по-точно към IV – началото на V в. поради близките си аналози от II–III в. Надписът има двойно значение – от една страна, Αθανασία указва името на притежателя. От друга, значението на думата като „безсмъртие, вечност“ е свързано с Παρρηγορία – „утеха, увереност“. Й. Иванов смята, че това е венчален пръстен. Като пример му служи един известен пръстен от Палермо (XI–XII в.), където личното име е употребено в пряк и алегоричен смисъл (Иванов, 1911: 11). Подобен е и случаят с Атанасииният пръстен, без да е необходимо обаче да смятаме, че това е венчален пръстен. Текстът на надписа върху пръстена от Палермо недвусмислено доказва, че е венчален, а при нашия случай това липсва. Съществува и голяма разлика във времето. Аналозите на Атанасииния пръстен от III в. показват един сходен характер на надписите. Златният, изработен в *opus intergasile*, пръстен от съкровището от Николаево е оброк на Херакъл и съдържа името на собственика си – Aurelius Bitus (Филов, 1914: 9, № 17, Т. IV, 5). По-интересен е един друг аналог от Рациария. Той също е полигонален и върху неговите полета четем *Fortuni* (Ruseva-Slokoska, 1991: 178, Cat. № 216). Тук подобно на Атанасииния пръстен личното име *Fortunus* е употребено в прекия си смисъл като собственик на пръстена, а от друга страна, може да се предположи, че надписът е вотив на Фортуна за помощ и спасение на притежателя. По такъв начин Атанасииният пръстен се оказва продължение на една езическа традиция, осмислена и преработена според нуждите на християнската символика. Сход-

ното използване и при двата случая на прякото и алегоричното значение на личното име, както и формата на Атанасииния пръстен, го приближава към ранните за късната античност накити, като при него вотивният характер е заменен с най-висшия символ на християнската вяра – безсмъртието на душата.

Последният включен в изложението пръстен произхожда от гроб от Подуйево, Косово. Той е златен, изкован от масивна пластина. Върху елипсовидната плочка е поставена камея с изображение на *iunctio dextrarum* и гръцки надпис "Ομόνοια. Накитът е отнесен към първата половина на IV в. (№ 20) (Cerskov, 1969: sl.14; Jovanovic, 1978: 16, k. br. 27).

Пръстени с надпис "Ομόνοια са сред често срещаните през римската епоха. Най-често надписът е съпроводен с мъжка и женска фигура или изображение на две стиснати десници – т. нар. *iunctio dextrarum*. Понякога ръцете са представени и без надписа. За времето II–III в. тези пръстени се интерпретират като венчални. В подкрепа на това говори и фактът, че повечето са открити в женски гробове – Калатис, с. Лисичево, Рациария и др. (Ruseva-Slokoska, 1991: 168, Cat. № 188; 179, Cat. № 217; 176, Cat. № 176). Други са единични находки, като тези от Германия и Анхиало (Ruseva-Slokoska, 1991: 168, Cat. № 187; 167, Cat. № 186). Към IV в. са отнесени подобни пръстени от Mainz и Bradwell (Henkel, 1913: T. XI, № 222; Marshall, 1911: T. XVI, № 561). Пръстенът от Подуйево също произхожда от женски гроб (Cerskov, 1969: sl. 14).

Въпреки общоприетото мнение, че това са венчални пръстени, като надписът и изображението на двете десници символизират *concordia* в брака, схемата на *iunctio dextrarum* се среща и при паметници с друго предназначение. *Iunctio dextrarum* представено върху сребърна монета на Вителий от Гражданската война – 69 г. Изображението е придружено с надпис *Fides E(xe)rcitum* и *Fides Praetori(a)norum* (Grant, 1974: il. № 26). Представената схема символизира очакваното съгласие между преторианците и легионите в подкрепата им към императора. Този пример навежда на мисълта и за друго предназначение на паметници с такива изображения, а именно желание за единение между институциите или силните личности на Империята. Пръстените с надпис "Ομόνοια, открити в женски гробове, трудно могат да бъдат интерпретирани по друг начин, освен като венчални, но за тези, принадлежали на мъже, може да се допусне и друга идея. За началото на IV в. например *iunctio dextrarum* с надписа на съгласие може да символизира силно желаното единение между августите и цезарите или на военните подразделения в подкрепа на държавната власт.

Надпис "Ομόνοια заедно с друг, разпространен през IV в., иконографски тип – този на императорската двойка, от двете страни на кръст е представен върху капака на сребърния реликварий от с. Ябълково (Grabar, 1964: 59–65; Грабар, 1983: 328–333; Bushaen, 1965: 157–206). Монетните емисии на Константин Велики от 318–319 г. възобновяват този израз, за да потвърдят, че обединението на римската държава е дело на този император. Някои древни автори пишат, че благодарение на него е осъществена "Ομόνοια на целия свят (Грабар,

1983: 331). Все пак единственото, което е доказано със сигурност за пръстените с надпис "οζονοία е, че служат предимно като венчални. Тази традиция се запазва и по-късно – при няколко примера от Британския музей и колекция Pichon, наред с надписа са представени Иисус Христос или св. Дева, благославящи брачната двойка (Dalton, 1911: 544, 545).

Произведенията на ювелирството, украсени с надписи, са сред най-интересните паметници на този дял от приложните изкуства. Освен че са показателни за някои тенденции със своята форма или орнамент, те са носители на епиграфски материал.

Пръстените с надписи дават информация за своите притежатели в случаите, когато е нанесено името им. През късната античност върху територията на диоцезите Тракия и Дакия настъпват големи етнически промени. От епиграфските паметници добиваме представа за разнообразната етническа картина на тези земи. Срещат се имена, характерни за местното латино или гръкоезично население, тракийски имена, имена на пришълци, дошли от Мала Азия или от Север. Пръстените с монограми или изцяло изписани лични имена са допълнение към тази картина. При паметниците, чието разчитане е трудно, може да се предположи, че става въпрос за неизвестни варварски имена, особено при пръстени с произход от комплекси с доказано варварско присъствие (Садовско и Големановско кале). При други пръстени има примери за интересни религиозни или политически инвокации, като от значение са и използваните формули, имайки се предвид ограничените възможности, които дава този тип накити. Самата идея за пръстените с надписи е наследена от по-ранните епохи. При надписите с християнска символика се наблюдава преосмисляне и използване на първоначално езически по своя характер форми. Продължава и характерното за римската императорска епоха използване на накитите като средство на политиката. Включването на пръстените с надписи в контекста на другите видове украшения би разкрило тяхното особено положение сред паметниците на древната бижутерия като произведения на изкуството и носители на разнообразна по характера си информация.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаклиев, Г. 1934: Гръцки надпис от Пауталия. – Известия на българското археологическо дружество. IV, 466.
- Вулић, Н. 1934: Антички споменици наше земље. – Споменик. Српска Краљевска академия, LXXVII, 2.
- Грабар, А. 1983: Един реликварий от Тракия. – Избрани съчинения. Т. 2, 328–333, С.
- Димова, В. 1973: Ранновизантийско златно съкровище. – Музеи и паметници на културата, 4, 18–20.
- Иванов, Й. 1911: Старобългарски и ранновизантийски пръстени. – Известия на Българското археологическо дружество, II, 1–14.
- Овчаров, Д., М. Ваклинова 1978: Ранновизантийски паметници от България. С.

- Петровић, Д.** 1964–65: Ранновизантијска гробница у Болевцу на Ибру. *Старинар*, XV–XVI, 257–259.
- Прокопий Кесарийский**, 1996: Война с готами. М.
- Филов, Б.** 1914: Римското съкровище от Николаево. – *Известия на археологическото дружество*, 4.
- Besevilev, V.** 1964: Spätgriechische und Spätlatienische Inschriften aus Bulgarien. Berlin.
- Buschhausen, H.** 1965: Ein Konstantinisches Silberreliquar aus Jabalkovo in Bulgarien. – *Jahrbuch Österreichische Byzantinische Gesellschaft*, 14, 157–206.
- Cerskov, E.** 1969: Rimljani na Kosova i Metohiji. Beograd.
- Dalton, O. M.** 1901: Catalogue of the finger rings in the British Museum, Early Christian, Byzantine. London.
- 1911: Byzantine art and archaeology. London.
- Danicourt, A.** 1886: Etude sur quelques antiquites trovees en Picardie. – *Revue Archeologique*. Paris.
- Davidson, G.** 1952: The minor objects. – *Corinth* 12. Princeton.
- Debo, P.** 1923: Alte Ringe. Phorzheim.
- Gacuta, W.** 1993: Predmioty metalowe z Novae. 6 Kampanii wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej w latach 1977–1987. – *Novaensia*, 5, 7–187.
- Gardthausen, V.** 1913: Griechische Palaeographie. I–II, Leipzig.
- Grabar, A.** 1964: Un reliquaire provenant de Thrace. – *Cahier Archeologiques*, 14, 59–65.
- Grant, M.** 1974: The army of the Caesars. N. Y.
- Henkel, F.** 1913: Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. I–III, Berlin.
- Jovanovic, A.** 1978: Nakit u rimskoj Dardaniji. Beograd.
- Marshall, F.** 1907: Catalogue of the finger rings, Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum. London.
- 1911: Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum. London.
- Moravcsik, G., R. Jenkins** 1949: Constantine Porphyrogenitus de administrando imperio. Budapest.
- Noll, R.** 1974: Vom Altertum zum Mittelalter. Katalog der Antikensammlung I. Kunsthistorisches Museum – Wien.
- Ruseva-Slokoska, L.** 1991: Roman jewellery. A collection of the National archeological museum – Sofia. London.
- Uenze, S.** 1992: Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). München.